

ԼԻԼԻԹ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ

ԽՈՍՔԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԵՐԱՇԽԻՔՆԵՐԸ

Խոսքի ազատությունը մարդու իրական հնարավորությունն է ստանալ, իրացնել և տարածել շրջապատող աշխարհի մասին պատկերացումները խոսքի միջոցով: Առավել նեղ իմաստով խոսքի ազատությունը դիտվում է որպես իրավաբանորեն ճանաչված և նորմատիվ ամրագրված մարդու հնարավորություն ինքնուրույն ընտրել իր ճարտասանական վարքագծի տեսակն ու ձևը, ունենալ և կարողանալ արտահայտել սեփական մտքերը, կարծիքներն ու գաղափարները, ինչպես նաև տարածել դրանք գրավոր կամ բանավոր, ամբողջ ծավալով կամ մասնակիորեն, որևէ հարցով և որևէ թեմայի առնչությամբ, սակայն պայմանով, որ այն չի վտանգում իրավապահական արժեքները: Ըստ էության սա անհատի հոգևոր անձեռնմխելիության ոլորտն է: Ծանաչելով մարդու խոսքի ազատության իրավունքը՝ պետությունը դրանով իսկ պարտավորվում է չխոչընդոտել այլ սուբյեկտների իրավունքները և ազատությունները, չսահմանափակել մտքերի և գաղափարների ազատ փոխանակումը, որոնք վտանգ չեն ներկայացնում իրավական պաշտպանության այլ օբյեկտներին: Այս իրավունքի իրականացման և կիրառման համար անհրաժեշտ են միջազգային մեխանիզմներ, ինչպես նաև սահմանադրական երաշխիքներ, մասնավորապես. «մարդու իրավունքը սեփական կարծիք ունենալու, տեղեկություններ և գաղափարներ ստանալու և տարածելու ազատությունը առանց պետական մարմինների միջամտության և անկախ սահմաններից»¹: Սահմանադրական երաշխիքներն են՝ ազատ փնտրել, ստանալ, փոխանցել և տարածել տեղեկություններ օրինական ճանապարհով՝ մարդու անձնական և ընտանեկան կյանքի իրավունքի հարգումը, անձի նամակագրության, փոստային, հեռագրական, հեռախոսային խոսակցությունների և այլ հաղորդումների գաղտնիության ապահովումը², անձի պատվի, արժանապատվության, գործարար և բարի համբավի պաշտպանությունը և այլն: Այսպես, ՌԳ-ում երաշխավորվում է ՉԼՄ ազատու-

թյունը, արգելվում է գրաքննությունը, արգելվում է թշնամանք և ատելություն սերմանող քարոզչությունը ըստ սոցիալական, ցեղային, ազգային կամ կրոնական պատկանելության, արգելվում է նաև առանց անձի իմացության և համաձայնության նրա մասնավոր կյանքի վերաբերյալ տեղեկություններ տարածելը, որը սահմանափակված է դաշնային օրենսդրությամբ³:

Խոսքի իրավունքի ազատության գործողության սահմանները վերապահվում են երկու կատեգորիաների: Առաջին՝ օրենսդրական՝ խոսքի իրավունքի արտահայտման և սահմանափակումների նորմատիվ ամրագրումը, երկրորդ՝ փաստական՝ ոչ այնքան տարածված, քանի որ այստեղ ենթադրվում են մարդու կամքից անկախ գործոններ, օրինակ խոսքի պաթոլոգիա:

Ժամանակակից իրավաբանական գրականությանում, մեծ մասամբ օրենսդրական պրակտիկայում, դեռևս մշակված և ընդունված չէ միասնական մոտեցում խոսքի իրավունքի և տեղեկատվության ազատության, և դրանց հարաբերակցության մասին: Այսպես, մի քանի հեղինակների պնդմամբ, խոսքի ազատությունը համարվում է մարդու հիմնարար իրավունքներից մեկը՝ տեղեկատվության ազատության հիմնական բաղկացուցիչ մասը՝ որպես այս երկու տարրերի համակցություն: Վ.. Մակլակովը և Բ. Ստրաշունը տեղեկատվության ազատությանը վերագրում են իրավունքների և ազատությունների մի ամբողջ խումբ, այդ թվում նաև խոսքի ազատությունը, կարծիքների արտահայտման ազատությունը, մամուլի և ՉԼՄ-ի ազատությունը, տեղեկություններ տարածելու ազատությունը⁴:

Ժողովրդավարական հասարակությունը չի կարող ունենալ բնականոն զարգացում, եթե չկա մտքի և խոսքի ազատություն, իսկ այդ ազատությունները կոչված են ապահովելու մամուլը և զանգվածային լրատվամիջոցները: Մամուլի և մյուս լրատվամիջոցների շնորհիվ է երաշխավոր-

www.lawinstitute.am

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

վում խոսքի ազատությունը: Խոսքի ազատության իրավունքի միջոցով հասարակայնությունը իրացնում է սահմանադրական կարևոր իրավունքներից մեկը՝ իրազեկվում է՝ ստանում տեղեկություն, որն անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակարգում՝ քաղաքական երկխոսությունների, բանավեճերի և քննարկումների համար: Խոսքի ազատության իրավունքի հիմքը դրվեց 1689 թ. Անգլիայում «Իրավունքների մասին բիլով», որով այդ երկիրը հռչակվեց սահմանադրական միապետություն, որի շնորհիվ սահմանափակվում էին միապետի ինքնիշխան լիազորությունները և երաշխավորվում խորհրդարանի իրավունքներն ու ազատությունները: Այնուհետև, խոսքի ազատությունը իր զարգացումը գտավ 1787թ. ԱՄՆ-ի Սահմանադրությունում, որից հետո ժողովրդավարական մի շարք երկրներ իրենց սահմանադրություններում և օրենսդրություններում ճանաչեցին այն որպես գերակա իրավունք՝ երաշխավորելով նաև մամուլի ազատության սկզբունքը: Անդրադառնալով մամուլին՝ նշենք, որ մամուլի ազատությունը իրավական պետությունում նորագույն հաղորդակցության տեխնոլոգիաների զարգացման պայմաններում ՁԼՄ գործունեության հիմնական սկզբունքն է: Որպես ժողովրդավարական վարչակարգի պարտադիր տարր, այդ սկզբունքը անհատների և նրանց միավորումների քաղաքական բազմակարծությունն արտահայտող և մշակութային բազմազանությունն ապահովող անհրաժեշտ պայմանն է: Այսպիսին է «անհրաժեշտ բազմազանության» օրենքը, որը, ըստ Մ. Ֆեդոտովի, բնորոշ է կիբերնետիկային, համաձայն որի՝ որքան բարդ է կառավարվող օբյեկտը, այնքան բազմազործառությանին է կառավարվող մեխանիզմը: Հետևաբար՝ «զսպելով» բազմակարծությունը, այդ մեխանիզմը հասարակությանը զրկում է ինքնակատարելագործման հնարավորությունից, իսկ իրեն՝ ինքնապահպանությունից⁵:

Քաղաքական համակարգին բնորոշ է առանձին քաղաքական գործիչների կամ «խմբավորումների» ինքնապաշտպանական բնագործ: Հասարակությանը պետք է հնարավորություն ընձեռվի ինքնուրույն ձևավորել, քննարկել և ընտրել վարքագծի տարբեր դրսևորումներ:

Մինչդեռ ամբողջատիրությունը միանշանակ և տրամաբանորեն հակասում է մամուլի և ընտրությունների ազատությանը, քանի որ այն

հիմնված է «սեփական-օտար» դիխոտոմիայի վրա և չի թույլատրում «հիմնական ուղուց» շեղված կարծիքների արտահայտություն⁶:

Դեռևս ԽՍՀՄ Սահմանադրությունում, խորհրդային իրավական համակարգում, ձևավորվել էր այնպիսի հայեցակարգ, որի համաձայն՝ մամուլի գործունեությունը ծառայում էր բացառապես դասակարգային տեսակետների արտահայտմանը: Այսպես, 1977 թվականին ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը երաշխավորում էր մամուլի ազատությունը, սակայն բացառապես կուսակցության շահերի համար, սոցիալիստական ժողովրդավարության ամրապնդման և զարգացման նպատակով:

Այնուհետև 1990 թ. հունիսի 12-ին ընդունվեց «Մամուլի և զանգվածային մյուս լրատվամիջոցների մասին» ԽՍՀՄ օրենքը, որի առաջին հոդվածը վերնագրված էր «Մամուլի ազատություն», և որտեղ առաջին անգամ տրվեց մամուլի օրենսդրական սահմանումը. «Մամուլը և զանգվածային մյուս լրատվամիջոցներն ազատ են: ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ քաղաքացիներին երաշխավորված խոսքի ազատությունը և մամուլի ազատությունը կարծիքների և համոզմունքների արտահայտման իրավունքն է փնտրել, հավաքել, ստանալ և տարածել տեղեկություններ և գաղափարներ ցանկացած ձևերով, ներառյալ մամուլն և մյուս զանգվածային լրատվամիջոցները»⁷: Նշված օրենքի իմաստը կայանում էր նրանում, որ ԽՍՀՄ պատմության ամբողջ ժամանակահատվածում առաջին անգամ օրենսդրորեն ամրագրվեց խոսքի իրավունքը: Մինչ այդ գրաքննությունը դիտվում էր որպես իրավաբանորեն սահմանված նորմ, իսկ հրապարակայնությունը, որն իր լայն տարածումը գտավ միայն 1980-ականների երկրորդ կեսին՝ ընդամենը առավելություն էր, շնորհիվ ԽՍՀՄ քաղաքացիներին՝ ԽՄԿ քաղբյուրոյին առընթեր գրաքննության կոմիտեի կողմից: Վերջապես օրենքով կարգավորվեց մինչ այդ երկրում տիրող իրավիճակը՝ այսուհետև խոսքի ազատության իրավունքը հռչակվեց որպես պարտադիր իրավանորմ, իսկ գրաքննությունը դուրս մղվեց իրավական դաշտից⁸: Բացի այդ, «Մամուլի և զանգվածային մյուս լրատվամիջոցների մասին» ՌԴ օրենքով ստեղծվեցին նպատակոր պայմաններ, որոնց միջոցով ՁԼՄ ոլորտի մասնավոր լրատվամիջոցը վերջնականորեն ձեռք բերեց իրավական կարգավորում և օրենսդրական ամրագրում: Օրենքը ՁԼՄ աշխատավորական կո-

www.lawinstitute.am

լեկտիվին իրավունք տրամադրեց հանդես գալ որպես դրա հիմնադիր կամ համահիմնադիր, որի հետևանքով լրագրողները, համաձայն իրենց հրատարակչության ներքին կանոնադրության, հետագայում հնարավորություն կստանային դատական կարգով մյուս սեփականատերերից պահանջել համապատասխան գույքի՝ իրենց ամրագրված մասնաբաժինը:

«Խոսքի իրավունք» հասկացության ըմբռնումը ինքնին միանշանակ չէ: Վերլուծելով խոսքի իրավունքի նորմատիվային բովանդակությունը՝ հարկ է անդրադառնալ անվանի լրագրողների արտահայտած տեսակետներին: Այսպես, ըստ որոշ լրագրողների՝ խոսքի իրավունքը պարզապես լրագրողի իրավունքն է ազատորեն ձևակերպել իր մտքերը, այնուհետև տարածել և հասցնել դրանք հասարակությանը: Ոմանք գտնում են, որ դա անվերապահորեն յուրաքանչյուրի սահմանադրական իրավունքն է՝ ստանալ իրեն հետաքրքրող ամբողջական և հավաստի տեղեկատվություն: Այսպես, Դ. Վոսկոբոյնիկովի և Ս. Դուբինսկայայի կարծիքով, խոսքի ազատությունը ինքնաարտահայտման ազատություն է՝ «ներքին ձերբազատում» և «ազատ վարքագծի դրսևորում»⁹: Իսկ Յա. Չասուրսկու կարծիքով, «խոսքի իրավունք» հասկացության իմաստը կայանում է ոչ միայն քաղաքացիների ազատ տեղեկություն ստանալու, այլև ՉԼՄ գործունեության ոլորտում նրանց ակտիվորեն մասնակցության մեջ: Նա նշում է, որ 15 տարվա ընթացքում խոսքի ազատությունը Ռուսաստանում թեև ձևական գոյություն էր պահպանում, սակայն զգալի չափով կրճատվել էին դրա իրացման հնարավորությունները, որի պատճառն էին ՉԼՄ կացության համար անբարենպաստ տնտեսական հանգամանքները: Առավել բարդ է մենաշնորհման խնդիրը, մասնավորապես հեռուստատեսությունում: «Ոչ բոլորը գիտեն, որ հեռուստալսարանի ավելի քան 22 %-ին տիրապետող հեռուստալիքը արդեն մոնոպոլիստ է»¹⁰:

Համաձայն խոսքի իրավունքի ազատության՝ ՌԴ-ում արգելվում են սահմանափակումները հետևյալ դեպքերում՝

1. զանգվածային տեղեկատվության փնտրելը, ստանալը, արտադրելը և տարածելը,
2. զանգվածային լրատվամիջոցի հաստատումը, տիրապետումը, օգտագործումը և տնօրինումը,
3. ՉԼՄ արտադրանքի թողարկման և տարածման

համար նախատեսված տեխնիկական սարքերի և սարքավորումների, հումքի և նյութերի պատրաստումը, ձեռքբերումը, պահպանումը և շահագործումը: Անշուշտ, խոսքի իրավունքի ընդհանուր այս կանոնից բացառություններ կարող են արվել, սակայն առաջնահերթ, միայն օրենսդրական, այլ ոչ նորմատիվ իրավական ակտերում, երկրորդ՝ միայն ՉԼՄ օրենսդրությունում, որն իր հերթին նույնպես պետք է համապատասխանի ՉԼՄ մասին օրենքներին: Նշված բացառությունները պետք է համապատասխանեն և համահունչ լինեն ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագրի 19 հոդվածի դրույթներին, համաձայն որի՝ «Յուրուքանչյուր որ ունի ազատ կարծիքի արտահայտման իրավունք. այն իր մեջ ներառում է ազատություն՝ փնտրել, ստանալ և տարածել ցանկացած տեղեկություն, անկախ պետական սահմաններից, զրավոր կամ բանավոր՝ մասնույի կամ գեղարվեստական արտահայտման ձևերով, կամ էլ իր ընտրությամբ այլ միջոցներով»¹¹: Բացառությունները սահմանվում են միայն օրենքով և միայն այլոց իրավունքների և ազատությունների հարգման անհրաժեշտության նկատառումներով, պետական անվտանգության պահպանման, հասարակական կարգի, բնակչության առողջության և հասարակությունում բարոյականության պահպանման դեպքում¹²: Հայաստանի Հանրապետությունում խոսքի ազատությունը ամրագրված է ներպետական կարևորություն ունեցող մի շարք իրավական փաստաթղթերում. այսպես, Սահմանադրության 27-րդ հոդվածը, որում ամրագրված են գրեթե բոլոր կարևոր (բոլոր ազատությունների չափանիշը) ազատությունները, ինչպիսիք են՝ մասնույի ազատությունը, ստեղծագործելու ազատությունը, ընտրելու և ընտրվելու ազատությունը: Խոսքի ազատության իրավունքի համապատասխան հոդվածով երաշխավորվել է ազատ կարծիք արտահայտելու իրավունքը, ինչը Սահմանադրությունը դիտում է որպես մեկ միասնական իրավունք՝ վերապահելով անհատին գործելու ազատ և անկախ՝ առանց որևէ պետական մարմնի միջամտության: Ներկայումս սահմանադրական կարգ ունեցող գրեթե բոլոր պետությունները երաշխավորել են խոսքի ազատության իրավունքը՝ ամրագրելով այն որպես պարտադիր իրավունք՝ իրենց ազգային սահմանադրություններում:

Ինչպես արդեն նշվեց, խոսքի ազատության իրավունքը երաշխավորված է միջազգային նշանակություն ունեցող իրավական փաստաթղթերում: Այսպես, համաձայն Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի 1-ին կետի՝ խոսքի ազատության իրավունքը ներկայացվում է որպես ժողովրդավարական հասարակության հենասյուներից մեկը և դրա առաջընթացին ու յուրաքանչյուր անհատի ինքնաիրացմանը ծառայող հիմնարար պայման է¹³: Հոդվածի բովանդակության վերլուծությունից երևում է, որ խոսքի և կարծիքի դրսևորման յուրաքանչյուր արտահայտման ձև պաշտպանվում է օրենքով: Ավելին, այն ներառում է ոչ միայն անհատի խոսքի արտահայտման հնարավորությունը, այլ նաև քաղաքական գաղափարներ և կարծիքներ արտահայտելու իրավունքը: Հոդվածի վերլուծությունից երևում է նաև, որ խոսքի իրավունքի հետ երաշխավորվում է տեղեկատվություն ստանալու իրավունքը: Ժողովրդավարական տիպի պետությունները իրենց սահմանադրություններում ընդունել են խոսքի և մամուլի ազատության պաշտպանության հատուկ երաշխիքներ: Ընդ որում, տարբեր պետություններում միևնույն սահմանադրական նորմի՝ խոսքի ազատության ձևակերպումները տարբերվում են մեկը մյուսից, թեպետ բազմաթիվ պետություններ նախապատվություն են տվել ֆրանսիական (մասնավորեցված դրական) և ամերիկյան (բացարձակ-բացասական) մոդելներին: Այսպես, մասնավորեցված-դրական մոդելը բնորոշ է Գերմանիայի Ֆեդերալ Հանրապետության Հիմնական օրենքին՝ ընդունված 1949թ. մայիսի 23-ին, Իսպանիայի Սահմանադրությանը՝ ընդունված 1978թ.: Համաձայն Ավստրիայի դաշնային Սահմանադրության (ընդ.1920թ.)՝ կարևորվում է հետևյալ նորմը. «Մամուլը ենթակա չէ ոչ գրաքննության, ոչ արտոնագրման»¹⁴: Այդպիսով, երաշխավորելով խոսքի ազատության իրավունքը, Ավստրիայի Սահմանադրությունը բացառում և արգելում է գրաքննությունը և կիրառումը: Նույն նորմն ամրագրված է նաև մեր օրենսդրությունում, որն արտացոլված է ՉԼՄ գործունեության ոլորտը կարգավորող հիմնական օրենքում: ՉԼՄ մասին օրենքի 4-րդ հոդվածի 3-րդ կետի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետությունում գրաքննությունն արգելվում է, և սա կրում է անվերապահ բնույթ: Հայաստանի Հանրապետության իրավական համա-

կարգի համապատասխան օրենքներում և իրավական ակտերում ամրագրված է. «ըրաւովամիջոցների և տեղեկատվական այլ միջոցների ազատութունը երաշխավորվում է¹⁵: Խոսքի և մամուլի երաշխիքների մասին դրույթը իր ձևակերպումն է գտել նաև «Հեռուստատեսության և ռադիոյի մասին» ՀՀ օրենքում, (2000թ.) ինչպես նաև՝ «Տեղեկատվության ազատության մասին» ՀՀ օրենքում (2003թ սեպտեմբերի 23), որի համաձայն՝ ցանկացած անձի և ՉԼՄ-ի գործունեության համար սահմանված են ազատության, մատչելիության և հրապարակայնության սկզբունքները, որոնք էլ համարվում են սահմանադրական երաշխիքների՝ իրավահավասարության, օրինականության, խոսքի (արտահայտվելու) ազատության և բազմակարծության սկզբունքների արտահայտություն¹⁶: ՉԼՄ գործունեությունը կարգավորող որոշ դրույթներ են ամրագրված ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 19-րդ հոդվածում, որը վերաբերվում է անձի պատվի, արժանապատվության, գործարար և բարի համբավի պաշտպանության հարցերին, ինչպես նաև «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքում (ընդունվել է 1999թ.), որով կարգավորվում են գիտության, գրականության, արվեստի ստեղծագործությունների, կատարումների, հեռարձակվող կազմակերպությունների հաղորդումների ստեղծման և օգտագործման հետ կապված հարաբերությունները: Այդուհանդերձ, Հայաստանի Հանրապետությունում խոսքի ազատության երաշխիքն իր առանցքային արտացոլումն է գտել ՀՀ Սահմանադրության 27-րդ հոդվածում, որում ամրագրվում են միմյանց հետ փոխկապակցված և միահյուսված իրավունքներն ու ազատությունները, որպես միասնական ամբողջություն՝ ուղղված մարդու խոսքի և մտքի հավասար հնարավորությունների զարգացմանը, ներառյալ հետևյալ ազատությունները՝ խոսքի, իրազեկման, քարոզչության, կարծիքի, համոզմունքի, տեղեկատվության, զանգվածային տեղեկատվության, գրաքննությունից ձերբազատման, որոնք ունեն հավասարապես կարևոր նշանակություն և չեն կարող կիրառվել առանց հաշվի առնելու դրանց միջև եղած համակարգային կապը¹⁷:

Այժմ փորձենք վերլուծել խոսքի ազատության սահմանադրական երաշխիքները հետևյալ կարևոր սկզբունքների համատեքստում, առանց որոնց, անհատի այս հիմնարար իրավունքը ուղղա-

կի չի կարող իրականացվել.

1. միջազգային իրավունքի նորմերի գերակայությունը ազգային օրենսդրության նորմերի նկատմամբ,
2. պետության պարտավորությունը ապահովել և պաշտպանել մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները,
3. ՀՀ սահմանադրական նորմերը գործում են անմիջականորեն:

ՀՀ-ում միջազգային-իրավական նորմերի անմիջական համապատասխանեցումը իր ամրագրումն է գտել ՀՀ Սահմանադրության 6-րդ հոդվածի 4-րդ կետում, որի համաձայն՝ «միջազգային պայմանագրերը Հայաստանի Հանրապետության իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մասն են: Եթե վավերացված միջազգային պայմանագրերում սահմանվում են այլ նորմեր, քան նախատեսված են օրենքներով, ապա կիրառվում են այդ նորմերը: Սահմանադրությանը հակասող միջազգային պայմանագրերը չեն կարող վավերացվել»: Այսպիսով, Հայաստանում հաստատվեց միջազգային իրավունքի ինչպես համընդհանուր նորմերի և սկզբունքների անմիջական ներգործությունը, այնպես էլ միջազգային պայմանագրերի՝ որպես բարձրագույն իրավաբանական ուժ ունեցող ակտերի ներգործությունը ՀՀ ողջ տարածքում: Լինելով ՀՀ համակարգի բաղկացուցիչ մաս՝ ՀՀ միջազգային պայմանագրերը ենթակա են կիրառման ՀՀ բոլոր մարմինների ու պաշտոնատար անձանց կողմից:

2001թ. Հայաստանի Հանրապետությունը դարձավ միջազգային կազմակերպության՝ Եվրոպայի խորհրդի մասնակից անդամ՝ պարտավորություն ստանձնելով վավերացնել Մարդու իրավունքների հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին 1950 թ. Եվրոպական կոնվենցիան և ընդունեց միջազգային պարտավորությունները, սկզբունքները և նորմերի կատարումը: Հայաստանը այն պետություններից է, որն անդամակցելով մի շարք միջազգային կառույցների, վերակառուցեց և վերափոխեց իր սահմանադրական կարգը՝ ենթարկելով քաղաքական, տնտեսական, իրավական, մշակութային զգալի և արմատական փոփոխությունների: Կարծում ենք, որ հայաստանյան ՉԼՄ ազատության բովանդակության վրա անմիջական ներգործություն են ունենում համապատասխան համընդհանուր ճանաչում գտած միջազգային իրավական ակտերն ու դրանց կիրառման

պրակտիկան:

Ըստ «Մարդու հիմնարար իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի ազատորեն արտահայտվելու իրավունք: Այս իրավունքը ներառում է սեփական կարծիք ունենալու, տեղեկություններ և գաղափարներ ստանալու և տարածելու ազատությունը՝ առանց պետական մարմինների միջամտության և անկախ սահմաններից: Այս նորմը չի խոչընդոտում պետություններին՝ սահմանելու ռադիոհաղորդումների, հեռուստատեսային կամ կինեմատոգրաֆիական ձեռնարկությունների լիցենզավորում»¹⁸: Տվյալ նորմի վերաբերյալ վեճերի լուծման հարցերով կայացրած որոշումները հստակ ձևակերպված են Եվրոպական դատարանի պրակտիկայում: Մասնավորապես, Եվրոպական դատարանը և Եվրոպական հանձնաժողովը սահմանել և մեկնաբանել են «կարծիքի արտահայտման ազատություն» հասկացությունը, միաժամանակ նշելով, որ այն տարածվում է ոչ միայն այն տեղեկությունների և գաղափարների վրա, որոնք պետության կողմից կարող են դրականորեն կամ բացասաբար ընդունվել, այլ նաև այնպիսիների, որոնք հենց իշխանությունների կողմից ուղղվելով՝ բացասաբար են անդրադառնում հասարակության վրա: Հանձնաժողովը նաև ընդգծեց, որ լրատվամիջոցների առևտրային բնույթի «արտահայտությունը» (գովազդը), թեև ընկած է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի (ՄԻԵԿ) հոդված 10-ի գործողության տակ, սակայն, այդուհանդերձ այն պետք է հնարավորինս քիչ պաշտպանված լինի, ի տարբերություն «քաղաքական ելույթների»: Բացի այդ, գործողության մեջ են Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովի կողմից ընդունված մի շարք որոշումներ, որոնք նպաստում են ՉԼՄ ազատության ներթափանցմանը: Առաջնահերթ արժեք ունի «ՉԼՄ և մարդու իրավունքների մասին Հռչակագրի» ընդունմանը վերաբերող 428 (1970թ.) բանաձևը: Այստեղ թվարկված են այն սկզբունքները, որոնց պետությունները պետք է անվերապահորեն հետևեն, որպեսզի ՉԼՄ կարողանա իրականացնել իր գործառույթները հանրային շահերի ապահովման նպատակով: Այդ սկզբունքներից են.

- ա) ՉԼՄ միջոցով պետք է տարածվի ազատ արտահայտվելու իրավունքը,
- բ) ՉԼՄ միջոցով ազատ արտահայտվելը

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

ներառում է իրավունքի միջոցով տեղեկություններ և գաղափարներ փնտրելու, ստանալու, հրապարակելու և տարածելու ազատություն,

գ) իշխանությունները պարտավոր են ողջամիտ սահմաններում (ժամկետներում) հասարակայնությանը հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ տրամադրել տեղեկատվություն, իսկ ՉԼՄ պարտավորվում է հաղորդել պետական գործերի վերաբերյալ ամբողջական և հավաստի տեղեկատվություն,

դ) ՉԼՄ անկախությունը պետական վերահսկողությունից պետք է ամրագրված լինի օրենքով, որ ենթադրում է,

ե) արգելվում է մամուլի և ուղղակի, և անուղղակի գրաքննությունը. սահմանափակումները կարող են կիրառվել միայն Մարդու իրավունքների Եվրոպական կոնվենցիայի հոդված 10-ով սահմանափակումներով,

զ) պետական վերահսկողությունից ՉԼՄ անկախությունը պետք է ամրագրված լինի օրենքով, անկախության ցանկացած սահմանափակում թույլատրելի է միայն դատարանի կայացրած որոշման հիման վրա, այլ ոչ թե գործադիր իշխանության մարմինների կողմից,

է) ՉԼՄ ներքին կանոնակարգման կազմակերպումը պետք է երաշխավորի պատասխանատու խմբագիրների ազատությունը՝ արտահայտելու իրենց կարծիքը. նրանց անկախությունը պետք է լինի երաշխավորված,

ը) ՉԼՄ անկախությունը պաշտպանվում է մոնոպոլիաների սպառնալիքներից,

թ) ոչ մասնավոր հաստատությունները, ոչ էլ ֆինանսական խմբերը ՉԼՄ բնագավառում չպետք է ունենան մենաշնորհի իրավունք, նրանց չի թույլատրվում կազմավորել կառավարությանը ենթաստորադաս մոնոպոլիաներ,

ժ) անհրաժեշտ է ընդունել օտարերկրյա լրագրողների ազատության ապահովման համար առանձնահատուկ միջոցառումներ, ներառյալ պաշտպանությունը կամայական արտաքստմից, ՉԼՄ կարգավիճակը, պարտավորությունները և առավելությունները, որն էլ ենթադրում է օտարերկրյա լրագրողների կողմից համապատասխան պարտավորությունը՝ հավաստի լուսաբանել իրադարձությունները:

Այս միջազգային ակտը, համաձայն «Պետությունների կառավարությունների՝ զանգվածային լրատվամիջոցների հետ հարաբերությունների

մասին», թիվ 748 երաշխավորագրի (1975) և «Ազգային հեռարձակման և դրա կառավարման դերի մասին», թիվ 820 բանաձևի (1984) որպես օրենսդրական նախագիծ, երաշխավորված է եղել ՌԳ բոլոր սուբյեկտների հեռուստառադիոընկերություններին՝ ՌԳ նախագահ Բ. Ելցինի «Տեղեկատվական կայունության երաշխիքների և հեռուստահեռարձակմանը ներկայացվող պահանջների մասին» 1993թ. մարտի 20-ի հրամանագրով:

Այնուհետև, պետք է ուշադրություն դարձնել անկախ և բազմակարծ մամուլի զարգացմանն ուղղված հռչակագրերի շարքին՝ ընդունված ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի կողմից տարածաշրջանային մակարդակով՝ Նամիբիայում (1991թ.), Ալմա-Աթայում (1992թ.), Սանտյագոյում (1994թ.), Եմենում (1996թ.): Այդ փաստաթղթերը քննադատում են կառավարությունների՝ մամուլի ազատության սահմանափակումների փորձերը, մասնավորապես՝ տնտեսական և քաղաքական ճնշումները, գրաքննությունը, լրագրողներին աշխատանքից ազատելը, տեղեկատվության տարածման սահմանափակումները պետությունների և ազգային սահմանների միջև. «լրագրողի ձեռքակալումը և կալանավորումը իրենց մասնագիտական գործունեության հիման վրա համարվում են մարդու իրավունքների լուրջ իրավախախտումներ»¹⁹: Հռչակագիրը նաև երաշխավորում է իրենց պետություններից հեռացած լրագրողների անվտանգությունն ու անարգել վերադարձը և նրանց մասնագիտական գործունեության վերսկսումը. «նրանց, որոնց աշխատանքից անհիմն կերպով հեռացրել են, պետք է հնարավորություն ընձեռվի վերականգնվել իրենց նախկին աշխատանքում»²⁰:

Մյուս կողմից, վերոնշյալ հռչակագրերը ընդունում և ողջունում են մամուլի ազատության և ժողովրդավարության զարգացման համաշխարհային միտումը: Դրանք խրախուսում են «լրագրողների կողմից սեփական, անկախ ՉԼՄ-ի ստեղծումը, որոնց գործունեությունն ու ֆինանսավորումը ապահովում են հենց իրենք՝ լրագրողները, և, որոնց անհրաժեշտության դեպքում որպես օգնություն տրամադրվում են լրացուցիչ նյութական միջոցներ՝ ֆինանսավորող հաստատությունների հրատարակչական քաղաքականություն չմիջամտելու պայմանով»²¹:

Նորաստեղծ ՉԼՄ առաջացման իրավաբանական փաստի ձևակերպման և ՉԼՄ իրավական

www.lawinstitute.am

կարգավիճակի ճանաչման համար ՉԼՄ հաստատման և գրանցման կանոնները փոքր ինչ տարբերվում են մյուս իրավաբանական անձանց ստեղծման կանոններից, որոնք ամրագրված են ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում: Դա նախ և առաջ պայմանավորված է ՉԼՄ հասկացության սահմանման հետ՝ որպես «լրատվամիջոցի տարածման պարբերական ձևի», որն, անշուշտ, չի կարող համարվել իրավաբանական անձ: Երկրորդ, հրատարակչությունը կարող է դիտվել որպես իրավաբանական անձ, սակայն կարող է նաև չհամարվել որպես այդպիսին, եթե այն որևէ հաստատության կամ կազմակերպության ներքին ստորաբաժանում է, կամ էլ եթե այդ դերում հանդես է գալիս մասնավոր ֆիզիկական անձը: Իսկ եթե հրատարակչությունը կազմակերպվում է որպես իրավաբանական անձ, ապա ենթակա է գրանցման՝ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի ընդհանուր նորմերին համապատասխան: Երրորդ, եթե ՉԼՄ իրավական կարգավիճակը, որպես իրավաբանական փաստերի տարատեսակ, ունակ չլիներ առաջացնել իրավունքներ և պարտականություններ, ապա ՉԼՄ հաստատման և գրանցման միջացառումները, ինչպես նաև ՉԼՄ վերաբերյալ օրենքների ընդունումը անիմաստ կլիներ: Ընդամին, այնտեղ, որտեղ ՉԼՄ չի տարբերվում իրավունքի այլ սուբյեկտներից, ՉԼՄ ոլորտի օրենքների ընդունման անհրաժեշտություն չկա:

Այսպիսով, ՉԼՄ իրավական կարգավիճակից բխող առանձնահատկությունները ներկայանում են որպես հիմնական տարրերի համակցություն. իրավական կարգավիճակ, իրավասուբյեկտություն, կանոնադրական իրավունքներ և պարտականություններ, դրանց իրացման երաշխիքներ: Իրավական կարգավիճակի ձեռքբերումը տեղի է

ունենում ՉԼՄ հիմնադրման և գրանցման փուլերի միջոցով:

Առաջին փուլը՝ ՉԼՄ հիմնադրումը, որը կատարվում է ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձանց փոխադարձ կամահայտնության արտահայտությամբ: ՉԼՄ օրենքներով սահմանված կանոնները բավականաչափ պարզ են և ժողովրդավարական: Երկրորդ՝ ՉԼՄ հիմնադրման իրավունքով օժտված է քաղաքացիական ամեն մի միավորում՝ հասարակական, կրոնական, աշխատանքային, լրագրողական կոլեկտիվներ և այլն: Հաստատությունները և կազմակերպությունները (կորպորացիաներ, բանկեր, գրադարաններ, համալսարաններ, գիտական կենտրոններ և այլն), և չորրորդ՝ ՉԼՄ հիմնադիրներ կարող են լինել պետական մարմինները: Բնականաբար, սա վերաբերում է ինչպես պետական իշխանությանը, այնպես էլ տեղական ինքնակառավարման մարմիններին:

Ամփոփելով ՉԼՄ բովանդակության վրա ներգործություն ունեցող սահմանադրական նորմերի շրջանակը՝ կարելի է եզրահանգել, որ առաջնահերթ առկա է սահմանադրական ինստիտուտը: Այն կատարում է հասարակական կառուցվածքը վերակազմակերպող գործոնի դեր՝ մի կողմից օրենսդրությունում կարգավորելով իրավական այն նորմերը, որոնք իրավական համակարգում տարբեր են ըստ իրենց զբաղեցրած տեղի և դերի, մյուս կողմից՝ որպես փոխապայմանավորված և փոխլրացնող նորմերի համակցություն՝ ներառում է այդ նորմերը մեկ միասնական համակարգում, որի արդյունքում կարգավորվում են ՉԼՄ կազմակերպման գործընթացի և գործունեության ընթացքում առաջացող հասարակական հարաբերությունները:

¹ Տե՛ս Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա, 1950 թ., հոդ. 10:

² Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, հոդ. 23:

³ Տե՛ս ՌԴ տեղեկատվական անվտանգության հայեցակարգ, Российская газета, 28 сентября 2000г:

⁴ Տե՛ս Маклаков В.В. Страшун Б.А., Свобода информации, Конституционное право зарубежных стран. М., 1993. С. 102.

⁵ Տե՛ս Федотов М. Власть, зеркало или служанка, СМИ в отсутствие Ариадны. М., 1998. С. 239.

⁶ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 239:

⁷ Տե՛ս Закон РФ О средствах массовой информации, 27 декабря 1991г. С. 1.

⁸ Տե՛ս Иванов Д. С тоской о свободе слова. Москва, 2005. С. 2.

⁹ Տե՛ս Նույն տեղում էջ 3:

¹⁰ Տե՛ս Նույն տեղում էջ 3:

¹¹ Տե՛ս «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագիր, ընդունված Գլխավոր

ասանբլեայի կողմից 1966թ. դեկտեմբերի 16, հ.19, կ.2:

¹² Տե՛ս Նույն տեղում, հոդ. 19, կ.3:

¹³ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության մեկնաբանություններ, Երևան «Իրավունք», 2010թ., էջ 303:

¹⁴ Տե՛ս <http://dir.yahoo.com/Government/Law/Constitutional/Constitutions/>.

¹⁵ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (1995թ.), հոդ. 27, կետ 2:

¹⁶ Տե՛ս «Տեղեկատվության ազատության մասին» ՀՀ օրենք, 2003թ. սեպտեմբերի 23, հոդ. 4, կետ 2, հոդ. 7, կետ 2:

¹⁷ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության մեկնաբանություններ, Երևան «Իրավունք», 2010թ., էջ 304:

¹⁸ Տե՛ս Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա, Երևան 2007թ., հոդ.10, էջ 14:

¹⁹ Տե՛ս Հռչակագիր, ընդունված Մանայում (Եմեն), 1996թ. հունվարի 11-ին:

²⁰ Տե՛ս Նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս Серия Деклараций о содействии развитию независимой и плюралистической прессы, принятые на региональных семинарах ЮНЕСКО в Виндхукке (Намибия, 1991 г.), Алма-Ате (Казахстан, 1992 г.), Сантьяго-де-Чили (1994 г.), и одобренных резолюцией 28С/4.6 28-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО.

РЕЗЮМЕ

Конституционально-правовые гарантии свободы слова

Статья раскрывает право на свободу слова не только в широком, но и в узком понимании данного аспекта. С точки зрения целей предпринятого исследования, свобода слова рассматривается как юридически признанная и нормативно закреплённая возможность человека самостоятельно выбирать вид и меру своего речевого поведения. В статье проведен анализ современного каталога прав человека на уровне отраслевого законодательства.

SUMMARY

Constitutional and legal guarantees for freedom of speech

This article reveals right to freedom of speech not only in the wide, but also in the narrow sense of this aspect. From the point of view of this research goals, freedom of speech is examined as a legally recognized and normatively prescribed opportunity for a person to select form and measure of his/her speech behavior. This article analyses basic human rights and freedoms at branch legislation level.